

La toponímia del Priorat i de la Ribera d'Ebre en un document de l'any 1460

VENTURA CASTELLVELL DíEZ
IES DE SANTS, BARCELONA

Els camins bladers de l'Ebre al mar

L'any 2001 a la *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre* vaig publicar un article que, amb el títol "Les rutes terrestres de l'Ebre al mar: el memorial de 1460", reproduïa i estudiava un informe sobre els possibles camins carreters per dur el blat i altres mercaderies des de Flix o Móra, l'actual Móra d'Ebre, a la Ribera d'Ebre, fins a Miramar o Salou, al Baix Camp, sense passar pel tram final del riu Ebre i evitar així les càrregues que comportava el pas per Tortosa. Si aquell article pretenia divulgar la documentació coneguda sobre la ruta terrestre del blat i exposar els diferents intents, reeixits o no, de renovació dels vells camins o de creació de noves rutes, aquest vol centrar-se més en el contingut toponímic del memorial de 1460.

Escriuen l'informe els delegats dels consellers de la ciutat de Barcelona l'any 1460. En ell van estudiar dues possibles rutes. Una de nova creació que havia d'anar de Flix a Salou. L'altra era l'antic camí construït a principis del segle XIV que anava de Banyoles, lloc del terme de Tivissa, no gaire lluny de Móra, fins a Miramar, fortalesa de la costa del terme de Mont-roig del Camp i que a mitjan segle XV era intransitable. Ja hi ha notícies de l'any 1258 d'un camí que de Garcia i Móra havia d'anar fins a Cambrils (Blanch 1991: 30), i una altra del 1333 de Móra a Guardamar, antic nom del lloc de Miramar (Curto 1988: 25). El primers passos per a la construcció del camí de Banyoles comencen el 1398 quan Barcelona, a causa dels problemes que comportava per a la ciutat transportar el blat i altres mercaderies fins al mar passant per Tortosa, compra els llocs de Flix i la Palma. L'any 1401 els consellers barcelonins decideixen portar les mercaderies pel riu Ebre de Flix a Banyoles i a través d'un camí de carros fins a Miramar, on per mar es transportaven fins a Barcelona. Coneixem part de l'itinerari que seguia gràcies a un document de mitjan segle XV on

s'indiquen les despeses necessàries per arreglar la casa i el camí de Miramar i alguns llocs de l'itinerari: de la llotja de Banyoles a Tivissa, el coll de la Vall Sofra, la font d'en Salvat, l'estret de Fatxes, el barranc de la Figuerola, Vandellòs i Miramar (Castellvell 2001: 157).

Per guardar les mercaderies es van construir quatre magatzems. Un a Flix, acabat l'any 1406, on es rebien i distribuïen les càrregues que baixaven per l'Ebre o que per terra venien de l'Urgell. Un altre a Banyoles, a l'esquerra del riu i sota la protecció del Castellet de Banyoles, fet entre el 1406 i el 1408 (Bru 1955: 181). El tercer a Móra, cap al 1456 o 1457, quan la llotja de Banyoles va quedar inutilitzada a causa de les crescudes del riu, i estava situada a l'esquerra del riu, a l'actual terme de Móra la Nova (Bru 1955: 181, Perpinyà 1987: 47). El quart va ser la casa o fortalesa de Miramar, a la platja de Mont-roig del Camp i en terres de l'arquebisbe de Tarragona (Jové 1999: 33, 281 i 335), estava emmurallada i es va construir entre els anys 1406 i 1411.

El memorial de l'any 1460 és conseqüència de l'interès dels consellers de la ciutat de Barcelona per arreglar l'antic camí de Móra a Miramar o de fer-ne un de nou que vagi de Flix a Salou. L'estudi de les dificultats i de les obres que s'haurien de fer en cada una d'aquestes dues rutes recau en dos mercaders barcelonins, Francesc de Perarnau i Antoni Sala, un mestre de cases de nom Çafont, un mestre fuster i un biscaí especialista en la construcció de ponts, acompanyats per un escrivà. L'expedició es fa entre el 8 i el 21 de juliol de 1460 i els emissaris lliuren el 13 d'agost l'informe als consellers. En ell exposen per on creuen que poden passar els camins i les obres que caldria fer. Els consellers encarregats de valorar les propostes creuen oportú que cal tornar a examinar-lo per determinar amb precisió les despeses necessàries. Res se sap d'aquest nou reconeixement. La guerra de Joan II (1462-1472) va aturar el projecte i no se'n torna a parlar fins a l'any 1491. Per informacions posteriors sabem que el camí de Móra a Miramar es va utilitzar fins a mitjans del segle XVI a càrrec dels consellers barcelonins i el seu itinerari coincideix en línies generals amb el traçat de la carretera de Móra a l'Hospitalet de l'Infant. Del camí de Flix a Salou la documentació consultada no en diu res.

Els itineraris

L'itinerari comença a Barcelona i segueix per Castelldefels, Vilanova, Torredembarra, Tarragona i el port de Salou, on fan una parada per cercar el millor lloc on poder descarregar el blat. D'aquí se'n van fins al despoblat de Barenys, on també busquen un descarregador, i després a Cambrils on, apartant-se de la costa tiren riera amunt fins a les Voltes, Riudecols i les Irlles. De les Irlles, deixant el Camp de Tarragona, van al Priorat, cap a Porrera, passant pels colls de les Basses i Cortiella, camí que troben més pràctic que el que passa pel coll de la Teixeta. Des de Porrera van fins a Torroja passant pels barrancs de la Coma d'en Romeu i del Mas de Pallisser i pel mas d'en Cerdà. Troben massa dificultats i cerquen altres rutes. És llavors quan, acostant-se a la cartoixa d'Escaladei demanen consell. Però l'abat no vol el camí perquè creu que augmentaria el pas de gent i els faria més mal que bé. De la cartoixa d'Escaladei van fins a la Vilella Alta i d'allà, partint de les Salelles, segueixen el riu de Cartoixa i passant pel Terràs Clar, el torrent de la Domenge, el "colomer o borge d'en Rebol" i el banc de Solanelles arriben a la Vilella Baixa, on repassen el que han fet. Veient les dificultats, decideixen anar a veure el camí que va de Porrera a la Vilella Baixa passant per Gratallops i pel mas d'en Serres. De la Vilella Baixa

prenen el camí de Cabacés i riera amunt travessen el barranc de Cavaloca i l'estret del Vaquer, passen per davant del molí de Serrateix fins a la plana d'en Guitart i per sota de la Penya Roja van al pont de Cabacés, on enfilen el coll de les Batalles i entren en el terme de la Palma. Ja a la Ribera d'Ebre tiren per la vall de la Cisqueja, el coll de la Freixa, la vall de Coma de Vaques, els comellars de na Saqueresa i de les Pomeres, l'atans del Gascó i la vall de Mactar fins arribar al riu Ebre. Un cop a Flix van fins a la botiga on s'han de descarregar les mercaderies provinents de Castella, Navarra, Aragó i l'Urgell. Després visiten el molí, l'assut, el castell i el porxo, i prenen nota del seu estat. El 17 de juliol baixen pel riu fins a Móra i decideixen que el millor camí és el que sortint de Flix passa pel coll de la Batalla, pel pont de Cabacés, la Vilella Baixa, Gratallops, Porrera, les Irlles i Salou.

El divendres 18 els emissaris de Barcelona i acompanyants travessen el riu i visiten el lloc on s'havia construït la llotja. Després van a visitar les ruïnes de la llotja de Banyoles per veure què en poden aprofitar. A continuació van fins a Tivissa, circulant pel camí vell, que troben molt derruït. L'endemà des de Tivissa inspeccionen el camí que, de Móra a Miramar, passa pel mas d'en Jaume Escoda, la vall de Tartacó, la Vall Sofra, el barranc de Mudèfer i el coll de Fatxes, on troben la carretera vella en molt mal estat. Descarten aquest camí per les dificultats i les despeses que hi ha i tornen a Tivissa i d'allà a Móra. Des de Móra inicien un altre camí que partint del mas del Molló va fins a Tivissa passant pel torrent del Mas d'en Vidal i el camp d'en Jaume Perelló. L'endemà dia 19, des de Tivissa, tornen al camp d'en Jaume Perelló travessen el camí de Falset, la carretera vella, diverses heretats i barrancs i passant pel coll de la Mata Enxinen, la vall del Pin Ver, la costa del Coll en Barba, la vall Sofra, el mas d'en Torner, el coll del Mas de n'Algerri, la serra i el mas de Fatxes, el mas de Figuerola, Vandellòs, el mas de Riba, el mas de Riudoms i, travessant el riu d'Ullastra, arriben fins a la casa de Miramar. Un cop acabada la inspecció decideixen que la millor ruta és la que sortint de Móra va al mas de Molló, puja fins a Tivissa i acaba a Miramar transcorrent pels llocs acabats d'esmentar.

Interès del document

La funció dels emissaris barcelonins és cercar el millor camí i prendre nota de tot el que s'ha de fer per evitar les dificultats del relleu. De tot el que veuen i decideixen en fan una notable memòria que conté una gran riquesa de lèxic referit a les característiques de la terra que trepitgen. Noms comuns que en algunes ocasions van sols, en altres formen part d'un topònim com a genèric descriptiu i el que, sense abandonar la marca descriptiva, són el nucli del topònim. Així voltes, figuera i coma apareixen com a genèrics a "fahent tres voltes o girades", "les figueres del Marquès" i "un barranch e una coma" i com a topònim a "mas de las Voltes", "mas de la Figuera" i "la vall de Coma de Vaques". Alguns dels noms comuns (com atans, banc, boscatge, càrrava, grony, llotja, malla, molló, navora o terràs) han perdut vigència, han reduït el seu ús, es mantenen només fossilitzats com a topònims o tenen uns altres significats, mentre que un grupet són presentats com a sinònims (borja i colomer, costa i sacosta, barranc i torrent o destret i estret). Algunes d'aquestes observacions en el lèxic són atribuïbles a la intervenció en la recollida de la informació i posterior redacció del document a la participació de dues veus pertanyents a dues àrees lingüístiques. Una, la dels informadors, originaris del territori descrit i per tant de l'àrea del català occidental, i l'altra, la dels emissaris, provinents de Barcelona i parlants de l'àrea de

l'oriental. Aquestes dues veus tenen una intervenció diferenciada, mentre que la local intervé més directament en la informació del topònim, la forana ho fa en la utilització dels genèrics o apel·latius (el cas de torrent i barranc). Caldria veure fins a quin punt aquest doble origen és la causa de l'ús de genèrics no habituals a les comarques visitades (grony), d'alguns casos de sinonímia (costa / sacosta) o de la confluència i confusió de significats (entre vall i coma, coma i barranc, coma i comellar, riu i riera, banc i bancal o borja i colomer). Són aspectes que s'exemplifiquen més endavant.

L'abundància de topònims és un dels atractius dels text. Alguns d'ells són poc habituals, com Barenys, Cavaloca, Fatxes, Mactar, Mudèfer, Sofra o Tartacó. Crida l'atenció l'ús de "sucac", variació d'atzucac, com a topònim o les diferents denominacions referides a un mateix lloc "Mas de Lloç", "Vall de Lor" o "Vall de Loç" que insinuen el primitiu topònim de Vandellòs sota la forma de vall del Mas de Lloç; l'ús indistint de mas de la Figuera i mas de Figuerola per a la mateixa propietat; el binomi Miramar / Guardamar, que també es dona en altres llocs i, encara que en el text només surti el primer està ben documentat el segon; la denominació actual de les Vilelles, que no coincideix amb cap de les dues que apareixen a l'informe: "la Vilella Subirana" i "la Vilella Damunt" són la moderna Vilella Alta i "la Vilella Jusana" i "la Vilella Devall" són la Vilella Baixa. La majoria del topònims es mantenen vius (riu d'Ullastra, coll de la Batalla o la partida de Mactar), fins i tot algunes formes arcaïques, com Ebro i Pin Ver encara s'usen en el parlar local. Altres s'han modificat (la Coma d'en Romeu per Coma-romeus, coll de la Taxeda per coll de la Teixeta, mas de Riudoms per Masriudoms) però n'hi ha que amb el pas del temps han desaparegut (torrent de la Domenge, coll de les Basses, la vall de Tartacó o la vall Sofra). L'antroponímia com a element constitutiu d'un topònim és present a, entre altres "la tanç del Gaschó", el "banc de Solanelles", el "Coll en Barba" o "la heretat d'en Pocha Stima".

En l'aspecte lingüístic és fàcilment observable la pertinença de l'autor de l'escrit a l'àrea del català central, ja prou ben definit a l'època. Es detecta per l'escriptura de les vocals neutres ("las Bassas", "la carratera", "sagüent", "sagüiren", "comellas" o infinitius com "veura"), En altres ocasions dubta i alterna les vocals a i e ("las Irlas", "comellar de Mectar" i "solana de Mactar", "la Vilella Damunt" i "la Vilella Devall", "tramesos" i "tremesos", "sacosta" i "secosta"), o es decanta per la e ("ciutedans", "Terragona").

El lèxic del paisatge natural

Qualsevol via que no fos la marítima havia de travessar les serres del Priorat o les del terme de Tivissa que separen l'Ebre del Camp de Tarragona. Són unes muntanyes que ja havien estat frontera entre musulmans i cristians, on es troben les principals isogloses entre el català oriental i occidental i que, malauradament, en alguns aspectes socials, culturals, econòmics i polítics encara separen les terres de l'Ebre de la resta de Catalunya. El lèxic descriptiu del document de l'any 1460 defineix les dificultats d'aquest territori. És un territori muntanyós, força trencat i amb moltes costes i pocs plans. Els consellers en destaquen contínuament les dificultats del relleu: "atrobaren moltes devallades e puiades, barranchs e pedruscades".

Dels camins diuen que són aspres, descarnats, pedregosos, o que tenen molta roca o que estan molts derruïts i en ocasions no són passadors i que per arreglar-los cal molta feina i

despesa: “trobaren lo dit camí molt roquis, padregós e descarnat”, “e veheren lo dit camí molt aspre e no passador”, “és impossible poder-sa fer per passar carros per tan aspre loch”, “lo dit camí ésser ten aspre e de tanta messió e despesa e no ésser pessador”, “lo qual camí atrobat molt dirruït e molt aspre”, “e ésser ten aspre e ten mal”, el camí “tira tota solana amunt, en la qual ha un poch de roquissar, e après lo dit roquissar fa rompra un tros de terra roquissencha”. En algunes ocasions indiquen que la dificultat és una pitrada, mot derivat de pit que descriu un obstacle d'una certa grandària que sobresurt en el terreny: “trobaren un gran barranch e malla pitrada”, “trobarem una pitrada puiant al coll del Mas d'en Algerri”, “per rahó de una pitrada, és necessari exir de la carretera vella”, “lo camí vell no fo sufficient per una mala pitrada que hi havia”.

Els accidents més significatius que destaquen són els torrents i els barrancs: “ha molts torrents e barranchs”, “al cap d'un torrent”, “lo cap del barranch”, “un gran barranch”, “dos petits barranchs”, “ha un barranch e una coma”. Els torrents indicats són: “torrent del Terràs Clar”, “torrent de la Domenge”, “torrent del Bosch”, “torrent de Cavalocha”, “torrent del Mas d'en Vidal”, “torrent Roger” i “torrent del Mas de Lloç”. Entre els que reben el nom de barranc hi ha el del “del Mas d'en Palliser”, “barranch appellat Mudèffer” i el “pas o barranch de Cavalocha” que en una altra ocasió se l'anomena “torrent de Cavalocha”. Com a genèric destaca l'ús de torrent per sobre de barranc quan acompanya un topònim, i barranc per sobre de torrent quan és un descriptiu orogràfic, es tracti o no d'un barranc. Els diferents diccionaris indiquen com a significat més propi o més general de barranc a la “depressió profunda produïda per l'acció de l'aigua de les pluges”, i de torrent al “curs d'aigua temporal i irregular” i per extensió pot rebre aquest nom tota aquella depressió de terreny per on circula aigua, sigui una valleta, una coma o un barranc. Definicions que no exclouen la possibilitat que els dos conceptes facin referència al mateix lloc com passa en el document. A més la seva lectura ens fa suposar que en més d'una ocasió l'ús del terme barranc va lligat a una dificultat, un obstacle o un precipici que es troba en el camí.

La confusió que hi ha entre aquest dos genèrics en part la podem atribuir a la presència de dues veus informadores indicades anteriorment. Aquesta dualitat informativa pot haver provocat l'ús indiscriminat de barranc i torrent referits a un mateix lloc. Així tenim “un altre barranch appellat Mudèffer, en lo qual ha mester un pont per trevessar un torrent”, “un gran barranch [...] e en lo dit torrent”, “un barranch o torrent, appellat torrent del Mas d'en Vidal” i encara, “atrobaren un gran barranch a hon ha mester un pont de XXXX pams de larch, e en lo dit torrent après lo dit pont fa fer una paret resant lo dit barranch, e a III tres trets de ballesta, en lo mateix torrent”.

També hi ha interferències entre barranc, coma i els seus derivats, per una banda, i vall per l'altra. En algunes ocasions ja com a integrants plens del topònim. Els casos detectats són: un barranc que “se apella la Coma d'en Romeu”, “la vall de Coma de Vaques”, “la coma de la Vall de Tartacó” o “la vall de Tartacó”, “cap del Comellar de Mectar” o “la vall de Mectar”, on barranc i coma en el primer cas i vall i coma o comellar en els altres indiquen accidents geogràfics idèntics. Hem de suposar que l'escrivà coneixia la diferència entre barranc i coma perquè en una ocasió diu que hi “ha un barranch e una coma”. Altres topònims amb aquests genèrics són: “sòl del comallar de na Saqueresa”, “sòl del comellar de las Pomeras”, “la vall de la Cisqueja”, “la vall Soffra”, “vall del Pin Ver” i “loch

appellat Vall de Lor”. La diferència entre una coma o comella i una vall, abans que es produïssin les interferències, són d’extensió. Així les comes són valletes poc fondes i en ocasions no gaire extenses, les comelles són comes petites (“e seguiren la dita carretera en què ha comellas”), els comellars són, per l’estructura morfològica, derivats col·lectius de coma, encara que sovint funcionin com a sinònims de coma, i les valls tenen una extensió més considerable. No obstant els casos indicats en el document com a valls són realment comes, valletes o barrancs. Un altre genèric del mateix camp semàntic però amb un significat més ampli és conca, que només s’esmenta en una ocasió, “vogint la concha”. Una conca és un territori envoltat de muntanyes i drenat per un riu i els seus afluents.

La forma muntanya només s’empra una vegada, “per vogir la muntanya”. Serra apareix més sovint, “la serra de Tivissa”, “la serra de Fatxes” o “la serra de Fatges”, “saguint tota la serra a vall”, “serra amunt” i “serra avall”, amb el significat de segment d’una carena o branca d’una serralada. Els passos naturals entre els vessants de les muntanyes són els colls. Els emissaris passen o veuen el “coll de las Basses”, “coll de la Taxeda”, “coll de Cortiella”, “coll de la Salera d’en Bonet”, “coll de les Batalles”, “coll de la Frexa”, “coll de Fatges”, “coll de la Mata Enxinen”, “coll en Barba” i el “coll del Mas d’en Algerri”. En una sola ocasió indiquen “un collet”.

Costa i sacosta s’usen com si fossin sinònims. El primer apareix en dues ocasions i el segon en vuit. Les dues cites de costa coincideixen amb el corresponent sacosta. Una dins del mateix fragment: “passava lo dit camí secosta als peus a les ametles qui són en un rostoy, tiraren per aquella costa mateixa fins al coll de las Bassas”; l’altra referint-se al mateix lloc: “la costa del Coll en Barba” i “lo çacosta del Coll en Barba”. La resta són: “un gran sacosta de molt gran altura”, “passant lo dit molí de Serrateix sacosta amunt fins a la plana d’en Guitart”, “puja per un sacosta amunt al dit coll de las Batalles”, “puiaren per un çacosta terreny, custeiant tota ubaga fins alt en la serra de Tivissa”, “e per tot lo çacosta” i “tira lo dit camí tot çacosta”. Malgrat aquesta sinonímia els mots tenien des del seu origen un significat diferent. Una costa, és el pendent d’un terreny, mentre que sacosta és un derivat de SUB COSTA, “sota la costa”, com els similar Sopenira, a la Ribagorça, o Sapeira, al Pallars Jussà, que provenen de SUB PETRA, “sota la pedra”. Variants de sacosta són “lo secost”, “un socost” o “un sacost” (DECat. II, 1001). Completa aquest apartat de dificultats provocades per l’accidentada geografia de l’itinerari les “moltes devallades e puiades”, com “la pujada del coll de les Batalles”, “per una devallada devallant a la vall Soffra” i “la devallada de la serra de Fatxes”.

En un territori tan muntanyós les extensions de superfície llisa no són habituals. No és estrany que el genèric plana i els adjectius pla i dret, amb el sentit de recte, es trobin ocasionalment: “la Plana d’en Guitart, e partint de la dita plana”, “haurà bo e pla camí”, camí “pus pla e pus breu”, “ésser millor camí e pus pla”, “e serra amunt tot pla”, “per pessar pus pla”, camí “molt pla e molt dret”, “tiraren camí dret” i camí “pus dret”.

Derivats de terra són terreny o terrenya, amb caràcter d’adjectiu: “atès que era terreny e ab poch barranchs”, “puiaren per un çacosta terreny custeiant tota ubaga”, “va sota una figuera per la solana terrenya”. Terror i terràs, que també deriven de terra, descriuen una superfície de color clar o despullada de vegetació: “torrent del Terràs Clar” i “sobra un terror blanch”.